

Džon Rol. *Put u Sarajevo. Kajzer Vilhelm II
i uzroci Prvog svetskog rata.*
Beograd: CLIО – Medija centar „Odbrana“, 2017, 170.

Професор Џон Рол (John Röhle) је зналцима у свету и Србији одавно познато и цењено име на пољу историје Првог светског рата и непрекинуте дискусије о његовим узроцима, тачније, дискусије о одговорности за рат. Рано се у својој каријери нашао у вртлогу једне од највећих послератних контроверзи у немачкој и светској историографији – тзв. „Фишеровој“. Поред великог броја радова капитални допринос дао је са три тома биографије немачког кајзера Вилхелма II: *Young Wilhelm. The Kaiser's Early Life 1859–1888* (1988); *Wilhelm II, The Kaiser's Personal Monarchy, 1888–1900* (2004); *Wilhelm II: Into the Abyss of War and Exile, 1900–1941* (2014). Ништа мањи није његов допринос у раду и усмеравању докторанада и сарадника. Поменимо међу њима Анику Момбауер која је позната и нашој публици. У кратком периоду после великог и репрезентативног међународног научног скупа у организацији САНУ 2014. појавило се у нашим издањима неколико текстова овог историчара. У зборнику *Срби и Први светски рат 1914–1918* (Београд, 2015) представљен је текстом „‘Сад или никад!’ Поновна појава Србије и први немачки ‘бланко чек’ у новембру 1912.“ („‘Jetzt oder nie!’ The Resurgence of Serbia and Germany’s first ‘Blank cheque’ of November 1912“). Потом је преведена и објављена његова синтетичка верзија биографије немачког цара под насловом *Kajzer Vilhelm II*, u izdanju „Filipa Višnjića“ (Beograd, 2015), (engleska verzija *Kaiser Wilhel II: a consize life*, 2014). Сада је пред нама и трећи рад: *Пут у Сарајево* у издању два реномирана издавача, куће CLIО и Медија центра „Одбрана“ из Београда. Стручни поговор овом издању (стр. 155–163) зналачки је сачинио Вељко Станић, који је уједно и преводилац.

Рол је школован за историчара на Кембрицу, превасходно у позитивистичкој традицији. За себе држи да је одувек био помало архивски фетишиста. Избегава неосноване теоретске спекулације и дубоко поштује примарне изворе. Поштовање истине, ма колико могло да буде нелагодно, остаје његово начело. Давне 1963. похвалио се Фрицу Фишеру како за тезу пише анализу структуре немачке владе после Бизмарковог пада. Фишер га је помало подругљиво похвалио како је то сада веома модерно. Тада Рол није предвидео да ће његов пут оспоравати управо нова „структуралистичка ортодок-

сија“, чији носилац је био Ханс Улрих Веле, оценом да је његов „персоналистички истраживачки метод у целини неодржив“. Његови противници су били и Волфганг Момзен и њихови следбеници. Ценили су да су они који се баве биографијама и стављају личност у центар истраживања „лоши историчари“. Била је то, судимо, већехментна површност или малициозност.

Његов одговор појавио се у форми вишедеценијског рада на биографији кајзера Вилхелма II. Како је овај океански пројекат настао, који га интереси и даље покрећу? Када је Рол започео своја истраживања, није било научно заснованих биографија немачког цара. Каже се да су можда немачки историчари, једноставно из осећања националног понижења, ковали заверу после 1918. године да га избришу из немачке историје. Није било издања његових говора, његове преписке, ни његових чувених маргиналија на дипломатским списима. Ролово емпиријско искуство са властитом докторском тезом и књигом *Немачка без Бизмарка*, у којој је показао како је врховна власт у царској Немачкој 90-их година 19. века прешла из бирократских структура Рајха и пруске државе у руке кајзера, његових миљењика и незваничних саветника на двору, понајвише стога што је владар контролисао сва именовања, покренули су жељу историчара да настави даље. Такође, овоме су претходили и томови приређене грађе са преписком грофа Ојленбурга, једног од најближих царевих сарадника. За разлику од структуралиста, он ће реконструисати персоналне мреже, истраживати сложене мотиве у доношењу одлука користећи се и методама психоисторије и савремене генетике. Утицај неформалних група је важан сегмент историје једног друштва или институције и често незаобилазан да би се разумели и догађаји, али и неки дуготрајни процеси.

У овој књизи Рол прави прегледан подсетник кривудаваог „пута до Сарајева“. Подсећа како је Немачка подстицала сукоб Британије и Русије сугеришући овој последњој да зарати против Јапана, тада новог савезника Велике Британије. Кајзер је 1905. упућивао директне претње Данској, Холандији и Белгији, а Британији поручивао да Немци знају пут до Париза. Још увек „далеко“ од Сарајева, све до децембра 1905, кајзер и његово окружење планирају удар на Француску. Тада одустају када схватају да је Британија чврсто уз Француску, а саме војне припреме у Немачкој недовршене. На одлуку да се одустане утичу и социјалисти, који се виде као препрека и које претходно треба „довести у ред“ па и по цену крвопролића. У зиму 1908/09.

појављује се алтернативни сценарио по коме би на страни Аустро-Угарске био вођен рат против Русије и Француске, док би Британија остала по страни. „Само кад би се ствари најзад покренуле“, узвикивао је фрустрирани кајзер у јесен 1908. Русија је по тадашњој процени била војно неспособна, док би се Француској уручио оштар ултиматум да се не меша. Препрека је виђена и у чињеници да немачки народ не би схватио због чега води рат. Њега је тек требало „припремити“. Ни други у свету не би прихватили и оправдали нове немачке походе.

Многе, данас углавном расветљене епизоде из периода 1911–1914. показују, према Ролу, да „оно што се сада чини јасним, међутим, јесте да су у безбројним дискусијама о могућности рата током последње три године мира немачки лидери били мање заокупљени питањем да ли да започну рат него питањем како и када је најбоље започети рат“ (54). Његова теза је експлицитна: „одлука о Првом светском рату практично је донета средином новембра 1912, а рат је само одложен јер Британија, као ни 1905. и 1911. године, није оставила ни трачак сумње да ће заштитити Француску од напада.“

Мароканска криза 1911. у којој је Британија остала чврсто уз Француску, дакле, није прерасла у сукоб. Касније, у децембру 1912, поновни, недвосмислени британски став да ће бранити Француску и европску равнотежу, као и неспремност немачке морнарице, одвратили су Немачку од рата поводом сукоба на Балкану и аустроугарске жеље да доврши са Србијом. Ролова теза, заснована на пажљивом читању извора, сугерише да је одлука о рату, донета у новембру 1912, само била одложена до лета 1914. године. Немци су истрајно уверавали Аустро-Угарску да су чврсто уз њу ако она нападне Србију, а Русија се умеша. Одавно је Молтке планирао да прво сломи Француску за четири до пет недеља, а потом да се свом снагом окрене Русији. С друге стране, само у неколико условљених прилика кочили су Аустријанце да ништа не започињу пре лета 1914. Изузетак од овога се могао једино десити приликом заоштравања албанске кризе у октобру и новембру 1913, када је испоручен ултиматум Србији, који је она прихватила. Кризу је пратило застрашивање белгијског краља у Берлину 5. и 6. новембра да ће ускоро избити рат са Француском и да би за Белгију било најбоље да се сврста уз Немачку. Поновљена је, значи, претња из 1904. године. Како су мере јачања немачке војске напредовале, пише Рол, и како се проширење Канала кајзера Вилхелма ближило завршетку, Вилхелмови и Молткеови захтеви за

енергично деловање Беча постајали су све јачи. За време маневара у Шлезији у новембру 1913, кајзер је презриво пребацио Кондраду фон Хецендорфу да још није окупирао Србију. „Зашто се то није догодило“ питао је. „Нико вас није спречавао“ (88).

Коначно у мају 1914. немачки генералштаб је известио да је спреман и затхевао је од канцелара Бетмана и министра спољних послова Јагова да воде политику која ће довести до „превентивног рата“ у непосредној будућности. Довршен је Килски канал којим је флота са Балтика могла директно до Северног мора, довршене су луке за подморнице, реализован нови закон о војсци, попуњене залихе храном и набављено злато на лондонској берзи за резерве. „Немачки народ је индоктринацијом убеђен да у царској Русији види агресора“ (70). Кајзер је 16. јуна 1914, дванаест дана пре убиства у Сарајеву, наредио свом посланику у Лондону да дозна какво ће бити британско држање у случају европског рата. Као и у децембру 1912, послао је свог брата Хајнриха да краљу Џорџу V постави то исто питање, које недвосмислено открива немачке намере. Истог дана, 16. јуна, шеф кајзеровог војног стана генерал Валдерзе позвао је војне представнике трију немачких непрусских краљевстава Баварије, Саксоније и Виртемберга и наредио да до наредног упутства престану да шаљу писане извештаје. Кајзер је после атентата, 5. и 6. јула, примио у одвојене аудијенције најважније војне и цивилне представнике да се увери да ли су све припреме за рат завршене.

„Сад или никад!“ је кајзерова маргиналија која је ушла на сва врата у историју. Била је то његова реакција на вести о атентату. Тиме је био одређен курс.

Мада је из целе кајзерове биографије видљиво колики су утицај он и од њега изабрани чланови његовог окружења имали, колико су представљали опасност по мир, нарочито два „бланко чека“ која су дали Аустро-Угарској 1908. и 1914, „дуги пут до Сарајева“ је „кривудавији него што га овај једноставни сценарио нуди“. Упркос великом доприносу европским кризама и рату, Рол сматра да Вилхелм у самој *јулској кризи* „није био главни архитекта немачке политике“ (71). Историчар ту мрачну улогу препушта начелнику генералштаба Молткеу и министру спољних послова Бетман-Холвегу, који су тежили да изазову рат на начин да Немачка изгледа као жртва руске агресије, обезбеђујући тако свесрдну подршку немачког народа, односно, како су се они надали, неутралност Британије. Министарство спољних послова је задржавало или преправљало важне телеграме

које су слали посланици. Министар рата Фалкенхајн му је, у тренутку када се кајзер после одговора Србије на ултиматум премишљао, суво саопштио да су „догађаји сада ван његове контроле“. Каније, након избијања рата, сам Молтке се хвалио да је „припремио и започео (...) овај рат“. Дакле, Џон Рол, као и Фриц Фишер у књизи *Рат илузија* и многи други до данас, заступа тезу да је Берлин „желео овај велики рат, припремао се за њега и у складу с тим га изазивао још од децембра 1912. године“. Недавно су ову тезу нападали ревизионисти као што су Кристофер Кларк, Херфрид Минклер, Шон Мекмикин и други. Такође, они су минимизирали одговорност самих аустроугарских фактора, почев са царом Францом Јосифом, министром Берхтолдом, Форгачем, Хојосом, Мусулином, генералима Фон Хецендорфом, Кробатыном и Поћорекотом.

Историчар се пита колико је још нових извора потребно да се они који су од 60-их наовамо оспоравали Фишера разоткрију као поклоници мита о неодговорности Немачке, неправичном Версају или оправданом „превентивном рату“? Одговор би могао бити помало ироничан. Сваки нови извор који ремети њихов мир или напор да етаблирају ревизију они најчешће прећуткују и склањају од очију читалаца или потпуно непримерено тумаче. У овој књизи нису ретки примери како су то поменути историчари чинили, шта су прећуткивали, а шта сакрили.

Када је Фишер свој закључак о одговорности Немачке темељио на три доказа, па и на одлуци „ратног већа“ од 8. децембра 1912, расположиви извори су му били оригинални записи дневника адмирала Милера, али онда су пронађени и записи вицеадмирала Алберта Хопмана од 9. децембра 1912. И они су потврдили да је постојала намера рата. Узалуд, рекло би се из угла историчара Волфганга Момзена, јер је он вехементно одбијао историјску важност састанка војног врха код кајзера 8. децембра 1912. као што би омаловажио и сваки други доказ. Ни Кристофер Кларк није далеко од таквог гледишта.

Током 70-их у контроверзу се укључио сам Џон Рол, на сугестију историчара Вилхелма Дајста и прикупио 41 документ о поменутом „ратном већу“. Целу епзоду је ставио у контекст тадашњег балканског рата. Ово је касније само ојачано издањима дневника Теодора Волфа (1984), дневника баварског војног представника у Берлину Карла Ритера фон Венигера (1998), преписке грофа Кагенекса немачког војног аташеа у Бечу (1998, 2003), биографије генерала

Фалкенхајна (1994), издањем писама начелника кајзеровог војног кабинета Фон Линкера, поменутом издању опсежног дневника адмирала Алберта Хопмана, два студијама о Молткеу (2000, 2001), као и истраживањима самог Рола обједињеним у књигама о кајзеру Вилхелму. Сви ови извори не само да потврђују претходно него одсликавају и усхићење и срећу коју је тај врх осећао што је добио „рат који је желео“, а притом је изгледало „као да је Немачка нападнута“. Речима адмирала Милера: „Влада је одлично успела у намери да ми изгледамо нападнути.“ Лио се шампањац, сви су сијали од среће. Било је то потпуно супротно расположењу у Петрограду, Паризу и Лондону.

Ова књига представља резиме Ролових педесетогодишњих истраживања и писања. Он, као и ми, сматра да је Први светски рат био сукоб који је немачки врх жељно ишчекивао. Постојали су, наравно, и дубински узроци тог великог и страшног сукоба. Они су и бројни и познати, али је кључни елемент била немачка намера за задобијање светске моћи и нарушавање дотадашње равнотеже, а не, како неки и данас тврде, тек случајни след околности или неизнуђене грешке „државника месечара“ (Кларк). У таквој реинтерпретацији могуће је сву кривицу или исход сукоба сместити у Сарајево или приписати београдској конспирацији.

Ова књига је Ролов одговор на непрекинуту расправу о томе колико је сам кајзер одговоран за рат у току јулске кризе 1914. године. Одговор је прецизан и није једнозначан.

У својим деловима књига није само разматрање немачке одговорности за рат. Она је као студија случаја добра илустрација од колике важности је и психоисторија за што потпуније разумевање прошлости. Она је илустрација која показује да истраживање и промишљање прошлости, извлачење закључака, не би смело робовати (догматским) крутим моделима или шематизмима у објашњавању историје. Сваки шематизам замагљује спознају прошлог јер је прошло и јединствено, саткано од делатних људи баш тог времена. Људе, као и данас, могу да воде различити интереси, али и њихове психолошке особине, фрустрације, параноје, физички хендикепи, несреће у детињству и проживљавање друштвених околности, посебно ратних пораза. Културни код или историјска свест трају генерацијама и не престају смрћу појединаца или нестајањем једне генерације са сцене. Много је примера на страницама књиге како су расистичке теорије о нижим и вишим расама покретале делатност највиших др-

жавника. Супериорност Тевтонаца над Словенима или Галима, извесност сукоба различитих култура, дубок антисемитизам, све је то био део менталитета кајзера Вилхелма и његовог најистакнутијег политичког окружења. Сведочења о антијеврејству кајзера и његовог брата Хајнрика од Пруске просто су запањујућа. Не само да су оптуживали Јевреје за пораз у рату и за држање Британије, Француске и Италије већ су захтевали да им буду укинута грађанска права, да буду затворени у гето, лишени јавних функција и права да похађају универзитет, стриктне мере против мешовитих бракова са Јеврејима и „чишћење аријевске расе“. „Будућност Европе је расно питање“, поручивали су. Било је то пре појаве књиге *Моја борба* њиховог каплара Адолфа Хитлера.

Миле БЈЕЛАЈАЦ

Jan Bank, Lieve Gevers. *Churches and Religion in the Second World War*. Bloomsbury Publishing, 2016, 624.

Компаративна истраживања европске религије и црквене историје почела су 2000. године у склопу истраживачког програма “The Impact of Fascist and National Socialist Occupation” (INSFO) који је спонзорисала Европска фондација за науку (ESF) у Стразбуру. Координатори истраживачке групе које се бавила црквама и религијом у окупираној Европи током и након Другог светског рата били су др Јан Банк, професор емеритус холандске историје на Универзитету у Лајдену (Холандија) и др Лив Геверс, професорка емеритус историје цркве и теологије на Католичком универзитету у Лувену (Белгија). Истраживачки програм је трајао до 2004. године. Резултати пројекта су објављени у: *Religion under Siege*, I: The Roman Catholic Church in Occupied Europe (1939–1950); II: Protestant, Orthodox and Muslim communities in occupied Europe (1939–1950), *Annua Nuntia Lovaniensia*, 56, eds L. Gevers, J. Bank, (Leuven: Peeters, 2007).

Након тога, професори Банк и Геверс су приступили раду на компаративној синтези историје цркве и религије у окупираним земљама у Европи током Другог светског рата. Циљ је био да се представи слика делатности хришћанских цркава (католицизам, протестантизам, православље) у различитим земљама западне, северне,